

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ

И.АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ
Ж.БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ
КЫРГЫЗ БИЛИМ БЕРҮҮ АКАДЕМИЯСЫ

Д. 13.18.580 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда

УДК: 371.32: 811.512.154 (575.2) (043.3)

АБДРАИМОВ КАНЫБЕК АКИНОВИЧ

**5-КЛАССТА КЫРГЫЗ ТИЛИН ОКУТУУДА КӨРКӨМ ТЕКСТ АРКЫЛУУ
ОКУУЧУЛАРДЫ КЕП МАДАНИЯТЫНА ҮЙРӨТҮҮ**

13.00.02– окутуунун жана тарбиялоонун теориясы менен методикасы
(кыргыз тили)

Педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек– 2019

Диссертациялык иш Ж.Баласагын атындагы КУУнун педагогикалык факультети жана Кыргыз билим берүү академиясынын мамлекеттик тил жана көп тилдүү билим берүү лабораториясында аткарылды

Илимий жетекчи: **Рысбаев Сулайман Казыбаевич**
педагогика илимдеринин доктору, профессор,
Кыргыз билим берүү академиясынын мамлекеттик тил жана көп
тилдүү билим берүү лабораториясынын башчысы

Расмий оппоненттер: **Батаканова Светлана Топчиевна**
педагогика илимдеринин доктору, профессор, К.И.Скрябин атындагы
Кыргыз улуттук агрардык университетинин мамлекеттик тил жана
тарбия иштери боюнча проректору

Бийгелдиева Нуржан Абдыгуловна
педагогика илимдеринин кандидаты, доцент,
С.Нааматов атындагы Нарын мамлекеттик университети

Жетектөөчү мекеме: Ош мамлекеттик университетинин филологиялык билим берүү
технологиялары кафедрасы.
Дареги: 723500, Ош ш., А.Масалиев көчөсү 331.

Диссертациялык иш 2019-жылдын 28-июнунда саат 15.30 да И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин, Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин жана Кыргыз билим берүү академиясынын алдындагы педагогика илимдеринин доктору (кандидаты) жана психология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу боюнча уюштурулган Д 13.18.580 диссертациялык кеңешинин жыйынында корголот.

Дареги: 720023, Бишкек шаары, 10 - кичи району, Т.Саманчин көчөсү, 10а.

Диссертациялык иш менен И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин илимий китепканасынан таанышууга болот.

Дареги: 720026, Бишкек шаары, Раззаков көчөсү, 51 <http://arabaev.kg/do.kg>
Автореферат 2019-жылдын 27-майында таркатылды.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы, педагогика
илимдеринин кандидаты, доцент

Омурбаева Д.К.

ИЗИЛДӨӨ ИШИНИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөө темасынын актуалдуулугу. Кыргыз тилин окутуунун максаты менен милдети предметтик билим берүүнүн мамлекеттик стандартында так аныкталып, окутуунун артыкчылыктуу багыттары көрсөтүлгөн. Аталган стандарт менен окуу программасында кыргыз тилин окутууда окуучулардын кеп маданиятын өркүндөтүүгө өзгөчө маани берилип, анын мазмуну так көрсөтүлгөнү менен, кеп маданиятын үйрөтүү процессинде төмөнкүдөй өксүктөр орун алып келүүдө:

– нормативдик документтерде кеп маданиятын окутуу боюнча конкреттүү талаптар коюлганы менен, алар орто мектептин кыргыз тили окуу китептеринде толук камтылбай, тиешелүү материалдар ырааттуу бериле элек;

– кыргызча кеп маданиятынын теориялык-лингвистикалык маселелери кыргыз тил илиминде жетиштүү деңгээлде изилденбей келе жатат;

– орто мектептерде кеп маданиятын окутуунун методикасы газета - журналдык макалалардын алкагында калып, атайын изилдөөнүн объектисине толук алына элек.

Кеп маданиятынын теориясы менен методикасына байланыштуу көрсөтүлгөн мүчүлүштүктөр, баарынан мурда, кыргызча кеп маданиятын орто мектептерде программалык талаптарга ылайык окутууга өз кедергисин тийгизип жатканы, айтылган маселелерди чечүүнүн зарылдыгы биздин **диссертациялык ишибиздин темасынын актуалдуулугун** шарттайт. Ошого негизденип **«5-класста кыргыз тилин окутууда көркөм текст аркылуу окуучуларды кеп маданиятына үйрөтүү»** деп изилдөө ишибиздин темасын аныктадык.

Муну менен катар, орто мектептерде кеп маданиятын окутуу маселесинде изилдениле турган көйгөйлөр дагы алдыда. Ушундан улам, темабыздын алкагында төмөндөгү көйгөйлүү маселелердин чечиле электигин белгилейбиз:

– көркөм адабий тексттер аркылуу жана анын мыкты үлгүсүндө сүйлөөнүн сүрөттөө, баяндоо жана ой жүгүртүү түрүндөгү сөздүн эмоционалдык-экспрессивдик өтмө жана каймана мааниде колдонулуш өзгөчөлүктөрүн айкындоо текст түзүүдө, оозеки пикир алышууда омоним, ёсиноним, антоним же көп маанилүү сөздөрдү ылайыгына жараша иргеп, талдап пайдалануунун стилдик ыкмаларын аныктай билүүгө окуучуларды машыктыруу;

– кеп маданиятын адабият сабагы менен тыгыз байланышта карап, окуучулардын сөз байлыгын, тазалыгын, тактыгын, тууралыгын, логикалыгын жана көркөмдүгүн арттыруу үчүн анын методикалык жол-жоболорун иштеп чыгуу;

– байланыштуу сүйлөөнү кыргыз тилинин теориялык материалдарына байланыштыруу аркылуу (оозеки жана жазуу), текстте аларды пайдалана билүүсүн камсыз кылууга машыктыруу;

– байланыштуу сүйлөөнүн, текст, анын маанилик бүтүндүгүн, тексттин бөлүктөрү менен түзүлүшүн аныктоо;

– оозеки кептин мүнөздүү белгилерин, анын стилдерин, стилдин түрлөрүн ачып түшүндүрүү;

– 5-класста байланыштуу сүйлөөнү өнүктүрүү үчүн баяндама жана дил баян жазууга машыктыруунун жолдорун иштеп чыгуу.

Ата мекендик жана чет өлкөлүк лингводидактикада туура маданияттуу кептин мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн баамдап-түшүнүү боюнча бир кыйла тажрыйба топтолгон, С. Давлетов, А. С. Мусаев, С.К. Рысбаев, Ж. Дүйшеев, А. Чолпонбаева, В. Мусаева, Б. Абдухамидова ж.б. окумуштуулардын изилдөөлөрүндө бул маселеге зор көңүл бурулган.

Саясий, социалдык-экономикалык жана маданий өз ара таасир этүүлөрдүн өсүшүнүн алкагында кеп маданияты, стилистика маселелери өз позицияларын бекемдейт жана кыргыз тилинин жана тил маданиятынын социо-коммуникативдик ролу жогорулайт.

Бул көйгөй ошондой эле орус тилин эне тил катары эмес окутуу методикасына арналган Ата мекендик жана чет өлкөлүк окумуштуулардын: Д.Д.Арыпбекова, Н.А.Ахметова, Л.М.Бреусенко, К.Д.Добаев, Н.И.Дорцуева, Г.Дүйшөнбекова,

С.А.Елебесова, Г.А.Касаболотова, М.Р.Кондубаева, М.Х.Манликова, Д.К.Өмүрбаева, Д.Д.Таштанкулова, Г.П.Шепелева, З.Б.Чатоева ж.б. изилдөөлөрүндө каралган.

Заманбап ата мекендик билим берүү тутумунда коммуникативдик компетенцияны калыптандыруу методикасын өнүктүрүү, кыргыз тилин үйрөтүү, кыргыз тили жана кеп маданияты боюнча билимдерин жалпылоо жана кеңейтүү кыргыз окумуштууларынын эмгектеринде тилди практикалык жактан өркүндөтүүгө, окуучулардын лексикалык сөз байлыгын, коммуникативдик ишмердүүлүк чөйрөсүн кеңейтүүгө өбөлгө түзүүчү фактор катары каралат, муну менен жалпы билим берүү мектептеринде педагогдордун жана окуучулардын өз ара мамилелеринде диалогиялык мүнөздүн бекемделишине көмөкчү болот. Ошол эле убакта, изилдөөчүлөр кеп маданиятын жаңы социалдык тенденцияларды коштоп жүрүү менен өнүктүрүү аспектинен алып караганда мектеп практикасында коммуникативдик компетенцияны калыптандыруу оңой эместигин белгилешет. Бул багытты атайын өнүктүрүү, жаңы натыйжалуу билим берүү технологияларын иштеп чыгуу жана жайылтуу зарыл.

Диссертация темасынын илимий мекемелердин илимий - изилдөө иштери менен байланышы: Ж.Баласагын атындагы КУУнун педагогикалык факультети жана Кыргыз билим берүү академиясынын Мамлекеттик тил жана көп тилдүү билим берүү лабораториясынын илимий-изилдөө иштери менен байланышкан.

Изилдөөнүн максаты: орто мектептердин 5-класстарында кыргыз тилин окутууда окуучуларды көркөм текст менен иштөө аркылуу кеп маданиятына үйрөтүүнүн илимий-методикалык жол-жоболорун иштеп чыгуу жана аны экспериментте сыноо аркылуу практикага сунуштоо.

Изилдөөнүн милдеттери:

- изилдөө ишибиздин темасына ылайык теориялык-методикалык, усулдук адабияттарды жана окуу китептерди талдап, илимий-методикалык жактан жалпылоо;
- кыргыз мектептеринин 5-класстарында окуучуларды кыргыз тили сабактарында кеп маданиятына үйрөтүүнүн лингвистикалык негиздерин аныктоо;
- көркөм текст менен иштөөдө окуучулардын кеп маданиятын өнүктүрүү жолдорун, ага ылайык көнүгүүлөр системасын иштеп чыгуу жана аларды практикага сунуштоо;
- тыянак-сунуштардын, жоболордун тууралыгын текшерүү максатында педагогикалык эксперимент уюштуруу.

Изилдөөнүн божомолу. Мектеп программасында сунуш кылынган кеп маданиятын окутуу технологияларын дагы өркүндөтүүгө болот, эгерде:

- көркөм текстти аркылуу кеп маданиятына окуп-үйрөнүүнүн методологиялык, педагогикалык, психологиялык жана дидактикалык негиздери туура табылса;
- көркөм текстти аркылуу кеп маданиятына үйрөтүүнү окутууда алардын тематикалык, жанрдык, тилдик бөтөнчөлүктөрү, автордун чыгармачылык индивидуалдуулугу эске алынса;
- окуучуларга көркөм текстти аркылуу кеп маданиятын окутууда алардын курак жана психологиялык өзгөчөлүктөрү көңүлгө алынса;
- көркөм тексттерди талдап, окуп-үйрөнүү ишмердүүлүгүндө салттуулук менен жаңычылдыктын катышы натыйжалуу пайдаланылса;
- кеп маданиятына үйрөтүүдө көркөм тексттерди талдоо жумуштары балдардын турмушу, социалдык процесстер менен байланыштырылса.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы жана теориялык маанилүүлүгү:

- кеп маданиятына үйрөтүүнүн лингвистикалык негиздеринин, окуучулардын кеп ишмердүүлүгүнүн - кеп маданиятына үйрөтүүнүн негизги өбөлгөлөрү катары иликтенишинде;
- кеп маданиятынын табияты, ага коюлуучу дидактикалык талаптардын аныкталышында;
- көркөм текст менен иштөөдө окуучулардын кеп маданиятын өнүктүрүү жолдорунун, ага ылайык көнүгүүлөр системасынын иштелип чыгышында.

Изилдөөнүн практикалык баалуулугу. Көркөм текст менен иштеп аны талдап үйрөтүүдө окуучулардын кеп маданиятын өнүктүрүү жолдорун, ага ылайык иштелип чыккан көнүгүүлөр системасын практикада окутуу процессинин сапатын мындан ары жогорулатууда кыргыз тилинен сабак берген мугалимдердин теориялык-методикалык билимин өркүндөтүүдө, кыргыз тили боюнча окуу китептерин өркүндөтүп кайра түзүүдө жана мугалимдер үчүн методикалык куралдарды жазууда колдонулат.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

- 5-классынын окуучуларынын кеп маданиятын өркүндөтүүнүн теориялык-методикалык өбөлгөлөрү болуп кеп маданиятын өстүрүүнүн лингвистикалык, дидактикалык негиздери алынуусу шарт;

- окуучулардын кеп маданияты – инсандын жалпы маданиятынын негизги бир белгиси катары кыргыз тили сабагында текст менен иштөөдө жүзөгө ашат;

- кеп маданиятынын табиятынын, ага коюлуучу дидактикалык талаптардын аныкталышы, көркөм текст менен иштөөдө окуучулардын кеп маданиятын өнүктүрүү жолдору, ага ылайык иштелип чыккан көнүгүүлөр системасы кеп маданиятына үйрөтүүдө негиз болуп берет.

Изденүүчүнүн жекече салымы. Изилдөөнүн темасына тиешелүү илимий-методикалык эмгектер, нормативдик документтер изденүүчү тарабынан жекече талдоого алынып жалпылаштырылды, изилдөөнүн багыттары көрсөтүлдү. Кеп маданиятын окутуу-үйрөтүүнүн лингвистикалык жана дидактикалык негиздери изденүүчү тарабынан аныкталды. Кеп маданиятын көркөм текст аркылуу өстүрүүнүн методикасы жана жүргүзүлгөн эксперименттик иш-чаралар изденүүчүнүн өзү же анын активдүү катышуусу менен ишке ашырылды.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробацияланышы. Изилдөөнүн натыйжалары боюнча республикалык жана эл аралык бир катар илимий-практикалык конференцияларда, Ж.Баласагын атындагы КУУнун илимий-методикалык кеңешмесинде, семинарларда баяндамалар жасалды. Республикалык илимий журналдарда макала түрүндө жарыяланды. Темага байланыштуу сабактын үлгүлөрү атайын эксперимент үчүн бекитилген орто мектептерден ачык сабактар өтүлүп, талкууланды. Макалалар жарыяланды.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын толук жарыяланышы.

Ф.и.д., проф. С.Өмүралиеванын 60-жылдык мааракесине карата К.Карасаев атындагы БГУда өткөрүлгөн “Түрк элдеринин тили жана адабияты” аттуу Эл аралык илимий-практикалык конференция (2006); “Профессор Каратай Сартбаев – чыныгы элдик мугалим” И.Арабаев атындагы КМУнун жарчысына чыккан Республикалык илимий-практикалык конференция (2013); Ж.Баласагын атындагы КУУнун 80 жылдыгына арналган “Борбордук Азияда педагогикалык кадрларды даярдоонун теориясы жана практикасы” аттуу II эл аралык илимий-практикалык конференция (2013); КР УИАнын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунда өткөрүлгөн “Юнусалиев окуулары – 2015” аттуу Эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары (24-25-декабрь, 2015).

Изилдөөдөн алынган тыянак-корутундулар, сунуштар жана натыйжалар эл аралык жана республикалык илимий конференциянын жыйнактарында, илимий-практикалык журналдарга, ЖОЖдордун Жарчыларына макала катары жарыяланды. Жалпы 21 макала жарык көрдү.

Изилдөөнүн эксперименталдык базасы: Нарын областынын Ак-Талаа районундагы Э.Мейманов атындагы, Ат-Башы районундагы Карыбек уулу Акматаалы жана А.Керимбаев атындагы орто мектебинде, Кочкор районунун Н. Жүндүбаева жана И.Арабаев атындагы, ошондой эле Бишкек шаарынын №11, №89, №42 орто мектептери. Бардыгы 350 окуучу.

Изилдөө иши үч этапта жүргүзүлдү.

Биринчи этапта (2005-2007-ж.ж.) темага байланыштуу илимий-теориялык, методикалык эмгектер өздөштүрүлдү, жалпылаштырылды, изилдөөнүн баштапкы божомолу иштелип чыкты, көйгөйлөр айкындалды, кийинки эксперименттик иштердин планы, максат-мазмундары аныкталып, такталды.

Экинчи этапта (2007-2010-ж.ж.) орто мектепте кыргыз тилин окутууда көркөм текст аркылуу окуучуларды кеп маданиятына үйрөтүүнүн зарылдыктары аныкталып, аны окутуунун методикалык ык-жолдору иштелип чыкты, илимий божомол такталды. Педагогикалык эксперименттик иш-чаралар Бишкек шаарында, Нарын областынын Ат-Башы, Ак-Талаа, Кочкор райондорунун орто мектептеринде жүргүзүлдү. Изилдөөнүн натыйжалары жарыялоого даярдалды.

Үчүнчү этапта (2010-2013-ж.ж.) алынган жыйынтыктар боюнча макалалар жарыяланып, илимий баяндамалар окулду. Эксперименттик иштердин натыйжалары талданып, диссертациянын толук тексти иштелип чыкты.

Диссертациянын көлөмү жана түзүлүшү: диссертация киришүүдөн, үч глава жана алардын корутундуларынан, жалпы корутунду жана практикалык сунуштардан, пайдаланылган адабияттардын тизмеси - 156, таблицалар – 3, сүрөт – 1, чиймелердин саны – 10. Иштин жалпы көлөмү – 178 бет, анын ичинен диссертациянын тексти 165 бет.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө изилдөөгө алынган теманын актуалдуулугу, максаты, милдети, изилдөөнүн илимий жаңылыгы, практикалык мааниси, коргоого коюлуучу негизги жоболор, натыйжаларды апробациялоо тууралуу маалыматтар берилди.

Биринчи глава “Көркөм тексттерди пайдалануунун аркасынан кеп маданиятын окуп үйрөнүүнүн теориялык жана психологиялык-лингвистикалык негиздеринин” биринчи главасы кеп маданиятын окуунун проблемаларын, окуу процессинде жана мектеп окуу куралдарынын жана окуу программаларынын методикалык аппаратында ата-мекендик жана чет элдик окумуштуулардын лингвистикалык дидактикалык изилдөөлөрүн пайдалануунун анализин камтыйт, главада кеп маданиятын окутуунун лингвистикалык жана психологиялык негиздери, кеп маданиятын окутуу учурунда окуучулардын кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүү изилденген.

Кеп маданиятын окутуу боюнча негиз салуучу изилдөөлөр анализденди жана жалпыланды. Бул проблема боюнча окумуштуулар А.В. Щербанын, Л.П. Якубинскийдин, Ч.Д. Поливанованын, Р.А. Будагованын, В.В. Виноградованын, А.И. Ефимовдун, Д.Е. Розенталдын, С.Е. Ожегова, Н.Г. Головиндин иштери, ошондой эле А.Акматовдун, С.Давлетовдун, С. Мусаевдин, С.Рысбаевдин, Ж.Дүйшеевдин, А. Чолпонбаеванын жана В.Мусаеванын кыргыз тилинде жазылган окуу-методисттери каралган.

Жалпыга белгилүү болгондой, мектепте кеп маданиятын окутуу теориялык дагы, практикалык да мааниге ээ. Тилге үйрөтүүнүн шарттарын, максатын, чөйрөсүн, окутуунун инструментарийин өзгөчө эске алуу керек, башкача айтканда, фонетика, синтаксис, окуучулардын жаңы тест түзүүдөгү көндүмдөрүн жакшыртуу боюнча материалдарды туура колдонууга таандык проблемаларды чечүү керек.

Орто мектепте кыргыз тилин окутуу учурунда кеп маданиятынын негизги маселелерине илимий-теориялык жана практикалык көз караштан алып караганда, жетиштүү көңүл бурулбай келет.

Кеп маданияты – бул жазма жана оозеки адабий тилинин ченемдерин билүү (айтуу, басым коюу сөздү колдонуу, грамматика, стилистика эрежелери), ошондой эле баарлашуунун ар кайсы шарттарында кептин максаттарына жана мазмунуна ылайык, тилдин ченемдерин кармо менен жана кептеги тилдин көркөм каражаттарын керектөөнүн ордун билүү, кеп этикетинин формулаларын билүү тилдин каражатын колдонууну билүү болуп саналат.

Сүйлөөгө үйрөнүү учурунда сөздөрдүн маанисине (көп маанилүүлүк, паронимиялуулук, кеп стили ж.б.) жага пайдалануу эрежелерине өзгөчө көңүл буруу керек. Кеп туура, сөздөрдү так пайдалануу маданиятын калыптандырууда турат. туура жазуунун эрежелерин кармабоо кеп маданиятына терс таасирин тийгизиши мүмкүн.

1960-жылдан баштап Кыргыз Улуттук университетинде, “Кеп маданияты” боюнча курстар өткөрүлөт. 1980-жылдан баштап бул курстар бардык окуу жайларына киргизилген. Кыргыз тилиндеги кеп маданиятын калыптандыруунун жогорку методологиялык маанилүүлүгүнө карабай, кеп маданиятынын илимий теоретикалык проблемалары терең изилденип чыга элек.

Кеп маданиятын изилдөөнүн объектиси болуп, стилистикага окшоп, кеп саналат. Анын айырмасы, стилистика кепти система катары карайт жана бул системаны кеп жана баарлашуудан калыптандырган тил каражаттарына көз карандылыгын анализдейт. Кеп этикетинин, көркөм каражаттардын формуласын колдонуунун практикалык көндүмдөрүн калыптандыруу менен, окутуучу так жана туура кептин өнүгүүсүнө ыкмаларды интеграциялашы керек, анткени ойду логикалык ирээттүү түшүндүрүү, мазмунун каныккандыгын тилдик нормаларын кынтыксыз сактоого болгон талаптар кеп маданиятынын негизги мүнөздөмөсү болуп саналат. Кептин маданияты баарлашуу учурунда тил каражаттарын колдонуунун ыкмасын, сүйлөп жаткан адамдын баарлашуу убагында тил каражаттарын туура колдонушун жана өз ойлорунун так жана туура билдиришин карайт. Кыргызстандагы тил маданиятынын маселелери колдонуудагы окуу программасында колдонулат жана грамматиканын ар бир бөлүмү боюнча берилет. Мисалы, 5-класстан баштап “Фонетика жана кеп маданияты”, “Лексика жана кеп маданияты”, “Пунктуация жана кеп маданияты” бөлүмдөрүндө окуп жаткандардын кеп маданиятын өнүктүрүү жана тил каражаттарын, кептин көркөмдүгүн туура колдонуу көндүмдөрүн калыптандыруу пландаштырылган.

Кеп, кеп маданиятын калыптандыруу туурасында жүрүп жаткан учурда, психология жана педагогика боюнча клиникалык изилдөөлөргө таянбай туруп, каалаган жыйынтыкка жетүүгө мүмкүн эмес.

Окутууда психологиянын ролу жана маанилүүлүгү туурасында окуунун жана тарбиялоо процессинде К.Д.Ушинский, Л.С. Выготский, И.А.Зимняя, Д.Б.Эльконин, А.А.Деонтьев, П.В.Каптерев, С.Миллер ж.б. сыяктуу окумуштуулардын эмгектеринде белгиленген, ошондой эле психологдор өздөрүнүн изилдөөлөрүндө, өспүрүмдөрдү тарбиялоо учурунда көңүлдү, кызыкчылыкты, энтузиазм жана чыгармачы ойлонууну өнүктүрүү маанилүү ролду ойнойт.

Кыргыз тилинин мугалими, ар бир класска, ар бир сабакта сабактын максаты жана милдетине ылайык, окуучуларга илимий теоретикалык, дидактикалык жана практикалык маалыматтарды берүү үчүн, маалыматка ээ болушу керек жана кеңири билими болушу керек. Методологиялык негизди С.Мусаев, Т.Маразыковдун кептин маданиятынын теориялык жана лингвистикалык концепциясы, С.Рысбаев, А.Акматованын дидактикалык, практикалык жана методикалык илимий концепциялар туурасында эмгектери түздү.

С.Ж.Мусаев кеп маданиятын стилистиканын өзүнчө бөлүмү катары карайт, жана андагы бардык төрт негизги проблеманы баса көргөзөт.

Биринчиден, кеп маданиятынын лингвистикалык мүнөздөмөсүн эске алуу керек. Тил жана кеп өз ара байланышкан.

Экинчиден, кеп маданиятын коммуникативдүү феномен катары карайт.

Үчүнчүдөн, кеп маданиятынын мазмуну кептин ченемдүүлүгү менен шартталат. Бул жерде адабий тил жалпы адабий тилдин концепциясы менен байланыштуу каралат.

Төртүнчүдөн, кеп маданияты эне тилге окутуунун аспектилеринин бири катары каралат.

Кыргыз тилинин мугалими бул концепция туурасында толук түшүнүгү болушу керек жана аны сабак өтүү максатында колдонушу керек.

Т.С.Маразыков өзүнүн “Текст – маалымат алмашуунун негизи” эмгегинин 2014-жылдагы экинчи чыгарылышында (биринчи чыгарылышы 2005-жылы жарык көргөн, “Текстти таануу, жана анын айрым маселелери”) тексттин структурасын жана мазмунундагы өзгөчөлүктөрүн анализдеген.

Биздин бардык изилдөө ишибиз 5-класстардын кыргыз тил сабактарындагы текст аркылуу кеп маданиятын окутуу туурасында психологдордун-окумуштуулардын эмгектерине негизделген.

Окуу процессиндеги окуучулардын кеп маданиятын өнүктүрүү жана жакшыртуу үчүн, негизги басым баарлашуу кырдаалдарына жасалат, жаш курак өзгөчөлүктөрү эске алынат, басым окуучуларды кызыктырууга, окуучулардын көңүлүн көркөм адабиятын тексттери аркылуу активдештирүүгө жасалат.

Иште психологиялык проблемалар, ички жана тышкы кептин ролу, алардын айырмасы жана кеп маданиятын өнүктүрүү жана калыптандыруу учурунда жакшыртуу каралган. Ошондой эле, окуучулардын логикалык кебин өнүктүрүү үчүн лингвистикалык билимге окуунун маанилүүлүгүн жокко чыгарып салууга болбойт. Акыркы лингводидактикалык изилдөөлөрдө, кыргыз тилине окуу учурунда тил системасы, башкача айтканда тил системасын жөнгө салган грамматика теориясы, баарлашуу үчүн тилдин өнүктүрүү жана жакшыртуу үчүн каражат болуп саналышы керек. Кыргыз тилинин маданиятын жакшыртууну каалаган ар бир адам, адабий кыргыз тили кандай гана формада болбосун, функционалдык стилде болоорун түшүнүшү керек, тил каражаттарын керектөө жана тандоо көндүмдөрүн өздөштүрүшү жана өнүктүрүшү керек. Кеп маданиятынын теориясында улуттук тилдин жогорку формасы болуп адабий тил саналат. Көркөм адабияттын тили өзүнүн сыкты үлгүлөрүндө маданий жетишкендиктерди жана элдин каада салтын кенч каткансып топтоп жана беките берет. буга байланыштуу, 5-класстын окуучуларына кеп маданиятын окутуу көркөм адабияттын чыгармаларында жүргүзүлгөн.

Экинчи главада “5-класстарда көркөм тексттерди пайдалануу аркылуу кеп маданиятын окутуунун дидактикалык жана методикалык негиздери” деп аталган главада кеп маданиятынын жаратылышы жана мүнөздөмөсү сүрөттөлөт, кеп маданиятын окутуунун илимий методикалык шарттары ачылат, ошондой эле кеп маданиятына көркөм текст менен иштөө аркылуу кеп маданиятына окуп үйрөнүү ыкмалары иштелип чыккан, байланыш кебинин текстти тилдик анализдөө аркылуу өнүктүрүү каралган, 5-класстын окуучуларына жаңы текстти түзүүнүн өбөлгөлөрү ачылып берилген.

Изилдөөнүн объектиси болуп кыргыз тил сабагында 5-класстын окуучуларына кеп маданиятын калыптандырууга багытталган окуу процесси чыккандыктан, биз тараптан 3-класстан 5-класска чейин кыргыз тили китептери анализденди.

Изилдөөнүн предмети болуп, кыргыз тил сабактарында көркөм тексттерди пайдалануу аркылуу 5-класстын окуучуларына кеп маданиятын окутуу болуп саналат.

Көркөм текст менен интенсивдүү иштөө аркылуу кеп маданиятын жакшыртуу жана өнүктүрүүгө өбөлгө түзгөн көнүгүүлөрдүн системасы берилди. Кыргыз тилин изилдөө учурунда кеп маданиятынын ченемдерин кармоо көндүмдөрү жана билгичтигин калыптандыруу боюнча иштин технологиясы окутуунун интерактивдүү ыкмасын колдонууну болжолдойт.

Көнүгүүлөр системасы тилдик жана кептик көнүгүүлөрдү камтыйт.

Төмөнкү 2.1. сүрөттө көнүгүүлөрдүн системасы берилген.

2.1-сүрөт. Окуучуларда кеп маданиятын калыптандыруучу көнүгүүлөр

Тажрыйбалык-эксперименталдык изилдөөнү даярдоо учурунда кийинки милдеттер чечилген: 1) көркөм тексттерди тандоо принциптерин орнотуу; 2) окуунун мазмунун аныктаган көнүгүүлөрдү окууга киргизүүнүн ыкмаларынын алкагын белгилөө; 3) аларды кыргыз тилин окутуу учурунда кеп маданиятын окуткан көнүгүүлөр системасына киргизүү үчүн көнүгүүлөрдүн типологиясын аныктоо.

Көнүгүүлөрдү биз алты топко бөлүк: 1) текстти окууга жана түшүнүүгө багытталган көнүгүүлөр (окуучунун же окутуучунун комментарий аркылуу көркөм чыгарманы түшүнүү);

2) аудио кылуу менен окуткан көнүгүүлөр (инценировкаларды, ырларды угуу; сөздөрдүн, интонациялардын айтылышына көз салгыла).

3) кептин тактыгын окуп үйрөнүү боюнча көнүгүүлөр (сөздүктүн жардамы менен сөздөрдүн маанисин аныктагыла: сөздөргө синонимдерди, антонимдерди тандагыла; синонимдерди аракет жана белгинин күчөшү тартибинде жайгаштыргыла, сөздөр менен сөз айкаштарын түзгүлө, стилистикалык каталарды четтеткиле ж.б.).

4) кептин тактыгын, түшүнүктүүлүгүн окутуучу көнүгүүлөр (ирээттүү сандар менен сунуштарды жазгыла; жуп менен иштөө, терминдерди туура колдонгонду үйрөнгүлө (кеп маданияты, жанр, сюжет, кеп этикети ж.б.; бет ачар жүргүзгүлө).

5) кептин тазалыгына окуткан көнүгүүлөр (текст берилген, ал кайсы стилде экенин аныктоо керек; тексттен жөнөкөй сөздүү, сленг сөздөрдү ж.б. тапшырмаларды алып салгыла).

6) кептин байлыгына жана көркөмдүгүнө окутуучу көнүгүүлөр (окутуу).

Окуу программасында пландаштырылгандай, темага карабастан, окутуучу кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүү боюнча ишти сөзсүз түрдө жүргүзүшү керек. Мисалга, маалыматты көнүгүү аркылуу кабыл алуу оозеки жана жазуу жүзүндөгү кепти калыптандыруу боюнча жагымдуу шарттарды түзөт.

Үчүнчү глава “Тажрыйбалык-эксперименталдык иштин жыйынтыктары жана жүрүшү” главада сунушталган методиканын натыйжалуулугу көргөзүлгөн жана жалпыланган жана тийиштүү практикалык сунуштар берилген.

Корутундуларды, сунуштарды, жоболорду, изилдөөлөрдү текшерүү, толуктоо жана тактоо максатында жана изилдөөгө түзөтүү киргизүү үчүн, тажрыйбалык-эксперименталдык изилдөө уюштурулган.

Изилдөөнүн гипотезасы түзүлгөн. **Изилдөөнүн гипотезасы**, 5-класстын окуучулары үчүн сабактарда көркөм тексттерди колдонуу кеп маданиятынын деңгээлин жогорулатуу, кабыл алуу, окуучулардын адабий чыгармаларды түшүнүүсүн жана алардын коммуникативдүү көндүмдөрүн өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт деген жоромолду камтыйт, эгер:

- кыргыз адабиятында көркөм чыгармаларды изилдөөнүн процессинде адабий кыргыз тили туурасында лингвистикалык билимдердин системасы менен иштөө мүмкүнчүлүгүн бере турган системалуу мамилени колдонуу;

- сабактарда жана окуучулардын өз алдынча иштеринде колдонуу мүмкүнчүлүктөрүн карап көрүп, көркөм тексттерди тандоонун негизги принциптерин аныктоо;

- кыргыз тибине окутуу учурунда кеп маданиятын калыптандыруу үчүн көркөм тексттерди колдонуу боюнча тапшырмалардын тибин аныктоо;

- сабактарда окуучуларда кептик этикеттин көркөм каражаттарын, формулаларын туура, так аныктоо жөндөмдүүлүктөрүн иштеп чыгуу максатында, окутуунун интерактивдүү ыкмаларын камтыган көнүгүүлөр системасын ишке ашыруу.

Констатциялоочу эксперимент 2005-2007- окуу жылдарда Нарын областынын Ат-Башы, Ак-Талаа жана Кочкор райондорунун орто мектептеринде жана Бишкек шаарынын мектептеринде жүргүзүлгөн.

Экспериментте 350 окуучу жана 11 мугалим катышкан.

Бул эксперимент төмөнкү максат менен жүргүзүлгөн:

- кыргыз тилинде күнүмдүк баарлашууда кеп маданиятын окутуунун абалын аныктоо, жаңы сөздөрдү, көркөм тексттерди жана грамматикалык формаларды кептик ишмердүүлүктө пайдалануунун деңгээлин аныктоо;

- окуучулардын оозеки жана жазуу кебиндеги маданиятын өнүгүүсүн текшерүү, стилистиканын каражаттарын: тууралыгын, логикалуулугун, тактыгын, ачыктыгын, көркөмдүгүн ж.б.колдонуу менен сүйлөө көндүмдөрүнүн калыптанышын текшерүү;

- окутуучулар тарабынан практикада теориялык билимдер туура пайдаланылып жатканын карап чыгуу;

- окуучулар көркөм тексттерди кептик ишмердүүлүк процессинде канчалык колдоно ала турганын аныктоо (сүйлөө, жазуу, которуу жана окуу учурунда).

Жогоруда аталган багыттарды текшерүү максатында мектептерде сабакка катышуу жүргүзүлдү. Окутуучулар жана окуучулар менен маек жүргүзүлдү, жазуу жүзүндө **констациялоочу** текшерүү жүргүзүлдү.

Констациялоочу эксперименттин жыйынтыктары боюнча төмөнкү корутундулар чыгарылды:

- окуучулар жаңы же тааныш эмес көркөм тексттерди өздөштүрүү учурунда, анын ичинде грамматикалык формаларды кепте колдонууда кыйынчылыктарга ээ болушат;

- окуучулар, текстти окуп чыгып, тексттин мазмунун түшүнүктүү кылып айтып бере алышпайт;

- айрым окуучулар диктанттардан көп ата кетиришет;

- сөздүк менен иштөө системалуу түрдө жүргүзүлбөйт;

- мугалимдер теманы түшүндүрүү учуруна, лингвистикалык жана грамматикалык материалдарга гана көңүл бурушат, кезеги менен аларды гана түшүндүрөт;

- стилистика жана кеп маданияты маселелери сабактын материалдарына киргизилбейт ж.б.

Издөнүүчү тараптан жогоруда аталган кемчиликтерди жоюу боюнча калыптандыруучу эксперимент уюштурулду, ошондой эле кыргыз тили сабактарында көркөм тексттерди колдонуу аркылуу 5-класстын окуучуларын кеп маданиятына үйрөтүүнүн автордук методикасы сунушталды.

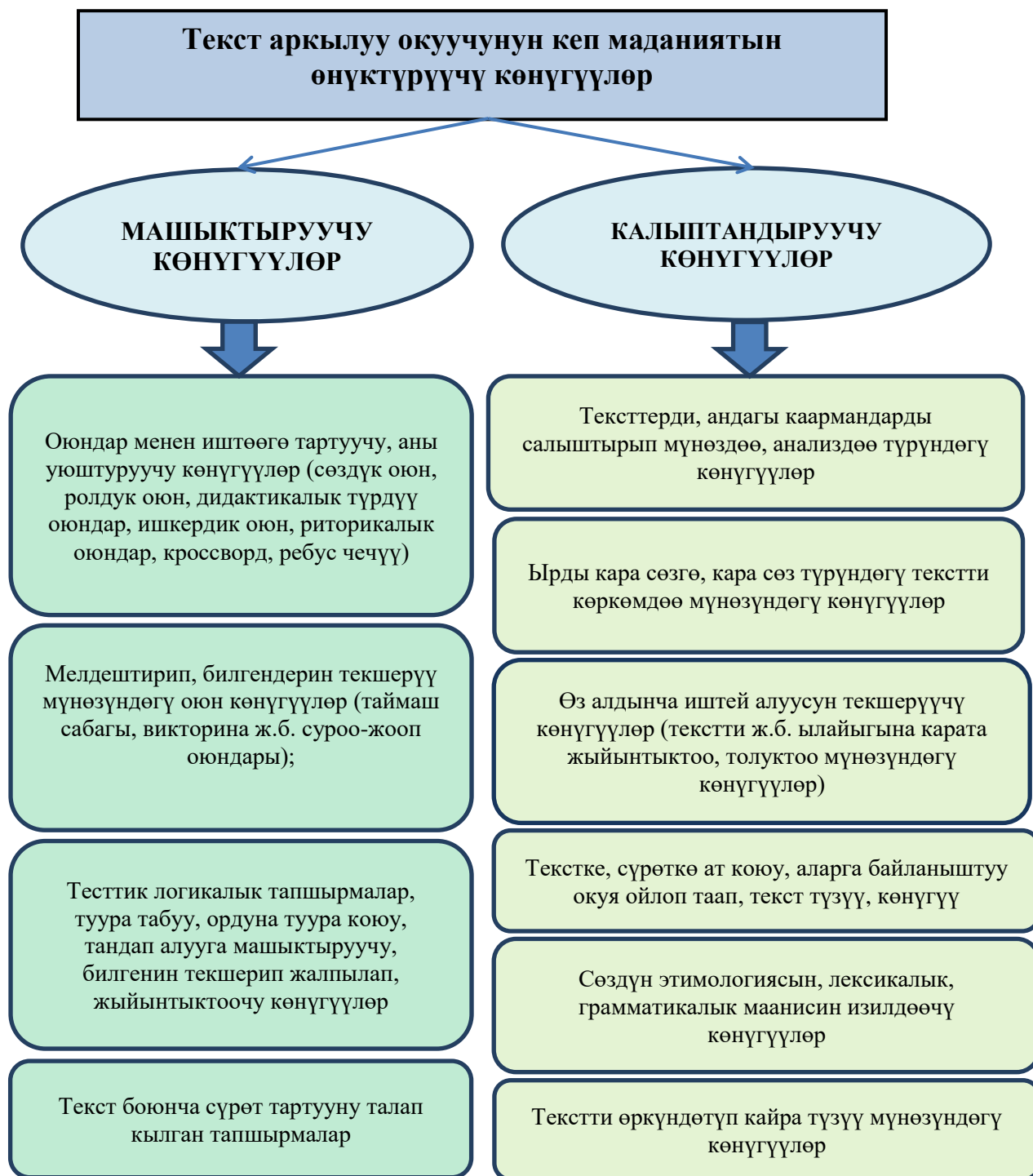
Бул эксперимент 2007-2010-окуу жылдарында №11 (мугалими Г.Муратова), №89 орто мектебинде (мугалимдер П.Д.Бакирова, Н.Т.Айтпаева), Ак-Талаа районунда Эргеш Мейманов атындагы орто мектебинде (мугалимдер Н.Молдогазиева, Ж.Шералиева). Кочкор районунун Н.Жүндүбаева атындагы орто мектепте (мугалимдер С.Абышкаева, Д.Токтоболотова, А.Кийизбаева), Ат-Башы районунун А.Керимбаев атындагы орто мектепте (мугалимдер С.К.Жылкычыманова, З.С.Нурдинова, К.Ш.Темирова) жүргүзүлдү. Экспериментке 350 окуучу катышты. Эксперименталдык текшерүү үчүн 5-класстар боюнча сегиз мектептер 16 класс тандалып алынды. Текшерүүнү изденүүчү менен мугалимдер бирге жүргүзүштү: Токтоболотова Дамира, Абышкаева Светлана, Шералиева Жазгүл, Молдогазиева Назира, Муратова Гүлмира ж.б.

Калыптандыруучу эксперименттин максаты болуп, эки абалды тактоо саналды. Биринчиси: кыргыз тилине окутуудагы окуу процессинде кыргыз тил сабактарында көркөм тексттердин материалдарында 5-класстын окуучуларынын кеп маданиятына окутуунун автордук методикасын колдонуу аркылуу кептин тууралыгына, тактыгына, тазалыгына, логикалуулугуна, билимдүүлүгүнө, көркөмдүгүнө, байлыгына (ар түрдүүлүгүнө) жетишүүгө болот

Экинчиси: сунушталган методика жалпы эле коммуникативдүү компетенцияны калыптандырууна жогорулатууга өбөлгө түзө алат.

Мугалимдер тарабынан Ч.Айтматов (“Атадан калган туяк”, “Бугу эне”, “Саманчынын жолу”), Б.Алыкулова (“Жакшы кыз”, “Өзү каар, тили заар кыз”), Т.Молдо (“Талым кыз менен Көбөктүн айтышы”, “Торпогум”), Т.Сыдыкбековдун “Тоо балдары” романынан, “Манастын бала чагынан”, “Акыл Карачач”, “Алтын куш” жомокторунан, бешик ырларынан, макал-лакаптардан, жаңылмачтардан жана табышмактардан алынган фрагменттерден

сунушталган, мугалимдер менен консультациялар жүргүзүлдү жана иштин жүрүшүнө мониторинг жүргүзүлдү. Окутуунун интерактивдүү ыкмасын пайдалануу менен тапшырмалар 2.2-сүрөттө көргөзүлгөн.

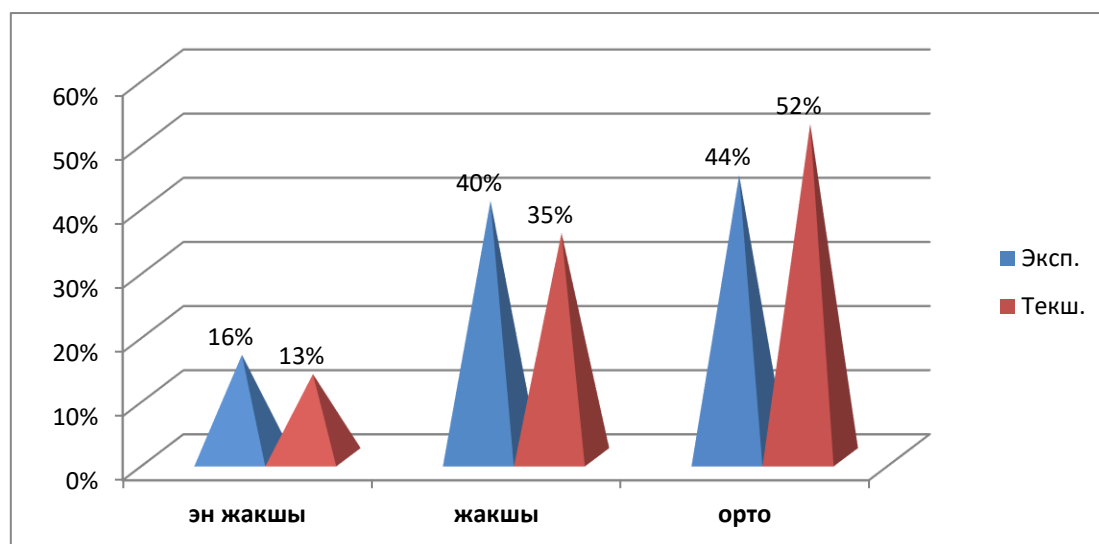
2.2-сүрөт. Окуучунун чыгармачыл ишмердүүлүгүн өнүктүрүү үчүн аткарыла турган көнүгүүлөрдүн түрлөрү

Тапшырмалар жана тексттер 5-класстын окуучуларынын психологиялык жана жаш курактык өзгөчөлүктөрдү эске алуу менен (эс тутумдун кыска убакыттуулугу, топто иштөөнү билбегендиги, эмоционалдык туруксуздугу, ишенимсиздиги, кооптонуусу, аны менен бирге жаңылыктарга ачыктыгы ж.б.), тапшырмалар окутуунун интерактивдүү

ыкмаларын камтыды. Материалдар жакшы өздөштүрүлдү жана окуучулар жакшы натыйжаларды көргөзүштү.

Жыйынтыктар төмөнкү критерийлер боюнча бааланды:

- 1) кептин тууралыгы (сөз түзүлүшүнүн нормаларынын кармалышы, лексикалык, морфологиялык жана стилистикалык ченемдердин туура сакталышы);
- 2) кептин тактыгы (синонимдерди, антонимдерди так пайдалануу, көп маанилүү, сөздөрдүн, паронимдердин ж.б. туура пайдаланылышы);
- 3) кептин тазалыгы (ачыктыгы) (штамдардын, диалекттердин, мите сөздөрдүн ж.б. жоктугу);
- 4) кептин логикалуулугу (текстти берүүнүн ирээттүүлүгүн кармоо, аргументтердин карама каршы эместиги);
- 5) кептин жөндүүлүгү (тууралыгы) (кеп этикетинин эрежелеринин, кептин темасынын, стилдин кырдаалга шайкештиги);
- 6) кептин көркөмдүгү (байлыгы) (фразеологизмдерди, макалдарды, туруктуу сөз айкаштарын баарлашуу кырдаалына ылайык туура жана так пайдаланышы, өз ойлорун стандарттуу эмес билдирүү билгичтиги ж.б.).

3.1 сүрөт. Окуучулардын жаңы текст түзө алуу тапшырмасы боюнча жетишкендиктеринин көрсөткүчү.

Эксперименттин контролдук этабында кептин маданиятын өнүктүрүү боюнча көрсөткүчтөрдө, кеп маданиятын контролдук жана эксперименталдык топтогу окуучуларда көркөм тексттин каражаттары менен калыптанышы боюнча айырмачылыктар табылды.

Бул маалыматтар, кеп маданиятына көркөм тексттер аркылуу окутуунун автордук методикасы кеп маданиятын 5-класстын окуучуларына калыптандыруу үчүн маанилүү болуп саналат.

Эксперименталдык топтордо жана контролдук топтордо алынган жыйынтыктардагы айырмачылыктар кеп маданияты туурасында билим деңгээлинин төмөн окуучулардын санынын азайышы, сөз айкаштарынын тактыгын, логикалуулугун, көркөмдүгүн, тактыгын кармоо ж.б. стилистиканын аспектери дагы жогорку деңгээлге өттү, бул учурда эксперименталдык топтогу көрсөткүчтөрдүн айырмасы, контролдук топко караганда жогору экенин көрүндү.

Эксперименталдык окутуудагы азыркы технологиянын талаптарына ылайык, ар кандай мүнөздөгү стратегиялар пайдаланылды. Окуунун динамикалуулугу жана интенсивдүүлүгү окуучуларга кыска убакыттын ичинде татаал маселелерди өздөштүрүүгө мүмкүндүк берди, жөнөкөй эмес маселелерди окуучуларга басым кылынбай чечүү жолдору сунушталды. 5-класстагы окуучулардын жаш курактык өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу аларга оюн форматындагы көнүгүүлөр сунушталды, бул окуучулардын активдүүлүгүнүн жогорулашына көмөк берди жана кеп маданиятын окутуу учурунда натыйжалуу каражаттардын бири болуп калды. Билимине, билгичтигине жана көндүмдөрүнө ылайык, окуучулардын чыгармачыл ишмердүүлүгүн өнүктүрүү үчүн көнүгүүлөр сунушталды (2.2.-сүрөт).

Сандык көрсөткүчтөр 3.1.таблицада көрсөтүлгөн.

3.1.-таблицада көргөзүлгөндөй, окуучуларга кеп маданиятын калыптандырууга, лексикалык, морфологиялык тил каражаттарын, публицистикалык, илимий жана кеп маданиятын пайдалануу чөйрөлөрү, кепти берүүнүн максаттары, өзгөчөлүктөрү, тилдин лексикалык, морфологиялык каражаттары, ошондой эле көркөм тексттердин жардамы менен кеп маданиятын окутуудагы стратегиялар, маселелерди формулировкалоого, өз оюн билдирүүгө грамматикалык көнүгүүлөр, пикир алмашуу жана күнүмдүк жашоодо кеңири пайдалануу үчүн коммуникативдүү көнүгүүлөрдү пайдалануу ж.б. сунушталган.

Бул жерде 1-көнүгүүнү аткаруу учурунда жетишкендик пайызы контролдук класстарга салыштырмалуу 1-тапшырманы аткаруу учурунда 6,2% га, 2-тапшырманы аткаруу учурунда 3% га, 3-тапшырманы аткаруу учурунда 3,7% га, 4-тапшырманы аткаруу учурунда 3,7 % га көп экени байкалган.

3.1 таблица - *Кеп маданиятын өздөштүрүү боюнча эксперименттин жыйынтыгы*

Кеп маданиятынын мүнөздүү белгилери	5-класстар	Окуучулардын саны	Баалары				Өздөштүрүү % менен	Билим сапаты % менен
			«5»	«4»	«3»	«2»		
1. Кептин тууралыгы	эксп.	169	69	66	36	3	93,7	79,3
	текш.	181	55	51	65	5	89,8	54,7
2. Кептин тактыгы	эксп.	172	61	68	41	5	93,1	75
	текш.	178	51	50	66	8	88,4	55,8
3. Кептин тазалыгы	эксп.	181	69	44	56	6	92,3	78,1
	текш.	169	50	39	77	9	88,6	36,8
4. Кептин логикалуулугу	эксп.	159	65	58	47	5	93,1	74,8
	текш.	191	47	52	66	10	88,6	47,8
5. Кептин адеби жана орундуулугу	эксп.	161	55	71	44	5	93,1	75,8
	текш.	189	46	52	67	10	88,6	48,9
6. Кептин байлыгы жана көркөмдүүлүгү	эксп.	163	54	62	54	5	93,1	75,3
	текш.	187	46	53	66	10	88,6	46,3

Экспериментте окуучулардын баарлашуу сапатынын деңгээлине байкоо жүргүзүлгөн, кептин тууралыгы, тактыгы, тазалыгы, логикалуулугу, билгичтиги жана тууралыгы, байлыгы жана көркөмдүгү, башкача айтканда кептин маданиятынын шайкештик параметри текшерилген.

Бул көрсөткүчтөр, 5-класстын окуучуларындагы кептин маданиятынын өнүктүрүү жана калыптандыруу көнүгүүлөрүнүн автордук системасын көркөм адабияттын жардамы менен жайылтуу дагы жакшы жыйынтыкка алып келди деп эсептөөгө негиз берет. Ошентип, эксперименттин контролдук этабын жүргүзүү учурунда алынган жыйынтыктардын

айырмасы, 5-класста окуган окуучуларда кепти көркөм адабияттын материалдары менен окуткан методиканын жана анын негизинде иштелип чыккан калыптандыруу көнүгүүлөрдүн системасынын натыйжалуулугу туурасында жыйынтык чыгарууга мүмкүндүк берет.

Корутундуда, изилдөөнүн жалпы жыйынтыктары келтирилди, негизги корутундулар калыпка салынды жана практикалык сунуштар берилди. Теориялык анализдин жана тажрыйбалык-эксперименталдык иштин жыйынтыктары кийинки **корутундуларды** чыгарууга мүмкүндүк берет:

1. Кыргыз тилинде окуп жаткан мектептердеги кыргыз тил сабактарында 5-класстын окуучуларын окутууда окуучуларга кеп маданияты, лингводидактикалык, психологиялык негиздерди окутуунун учурдагы абалы изилденди.

Окуучуларды окутуу процессинде жана тарбиялоодо психологиянын ролу, маанилүүлүгү жана функциясы туурасында К.Д.Ушинский, Л.С.Высоцкий, И.А.Зимняя, Д.Б.Эльконин, А.А.Леонтьев, П.В.Каптерев, С.Миллер жана башкалар, өспүрүмдөрдү окутууда жана тарбиялоодо окуучулардын кызыкчылыгын козгоо, көңүл буруусун активдештирүү абдан маанилүү экенин жана аларга ойлонууга мүмкүндүк берүү керек экенин белгилешкен.

Биздин иштин методологиялык негизи болуп бул окумуштуулардын эмгектери болуп саналат. Иште окутуунун интерактивдүү ыкмалары, сүйлөө методу (айтып берүү, аңгеме куруу), иллюстративдик метод (иллюстрация, презентация), окуучулардын кебин өнүктүрүүнүн лингвистикалык негиздерин изилдөөдө практикалык метод (көнүгүүлөр) колдонулган.

2. Илимий, методикалык адабият анализденген жана андагы кеп маданиятын чагылдыруу көз карашынан алып караганда, окуу-ченемдик документация талданган, жана лингводидактикалык талаптар аныкталган.

Кыргыз тилинин мугалими, биринчи кезекте кеп ишмердүүлүгүн илим тармагынын бир тармагы катары билгендиги туурасында маалымат бериши керек. Окуучуларды кеп маданиятына, туура сүйлөө көндүмдөрүн алууга окутуу учурунда, аларды сөздөрдүн лексикалык маанисин түшүнүүгө жана аларды так колдонууга үйрөтүү зарыл. Тилекке каршы, окуучулардын сөздөрдү туура эмес колдон системасы, ушунан улам, кептин тазалыгы, көркөмдүгү, тазалыгы, кептин көркөмдүгү ачылбаган бойдон калууда. Окуучуларды туура сүйлөөгө жана жазууга үйрөтүү үчүн, так, ачык, көркөм оюн билдирүүгө көндүрүү үчүн, мугалимдин түздөн түз катышуусу керек – мугалимдин практикасы, анын талбаган эмгеги гана ийгиликке алып келет.

3. Кептин маданиятын жакшыртуу жана калыптандыруунун ыкмалары каралды, текст менен иштөө үчүн көнүгүүлөрдүн системасы иштелип чыкты, байланыш тексти түрүндө монологиялык билдирүүнүн көндүмүн калыптандыруу, жаңы тексти түзүүгө окутуу каралган. Өзгөчө көңүл кеп маданияты маселелерине бурулду. Кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүү мектептеринде максаты болуп окутуу саналат бул коммуникативдүү компетенцияны өнүктүрүү жана калыптандыруунун компоненттеринин бири болуп саналат.

Изилдөөнүн жүрүшүндө текст менен иштөөнүн ар кандай ыкмалары аныкталган жана аларды чечүү жолдору сунушталды.

4. Кеп маданиятын көркөм тексттердин жардамы менен окутуу учурунда изилдөөнүн жүрүшүндө, окуп жаткандардын кебин жакшыртуу боюнча иштер жүргүзүлдү, стратегиялар аныкталды. Орто мектептин 5-класстарынын окуучулары үчүн текст менен иштөө учурунда кеп маданиятын окуучуларга окутуу боюнча илимий методикалык процедура иштелип чыкты, тажрыйбалык эксперименталдык изилдөө жүргүзүлдү. Окуучуларда кепти өнүктүрүү боюнча иштин ыкмалары аныкталды.

Экспериментте көркөм текстер кыргыз тилинин жана кыргыз адабиятыны окуу программаларынын сунуштарына ылайык тандалып алынган. Ч.Айтматов (“Атадан калган туяк”, “Бугу эне”, “Саманчынын жолу”), Б.Алыкулова (“Жакшы кыз”, “Өзү каар, тили заар кыз”), Т.Молдо (“Талым кыз менен Көбөктүн айтышы”, “Торпогум”), Т.Сыдыкбековдун “Тоо балдары” романынан, “Манастын бала чагынан”, “Акыл Карачач”, “Алтын куш”

жомокторуна, бешик ырларына, макал-лакаптардан, жаңылмачтардан жана табышмактардан алынган фрагменттерден сунушталган.

Практикалык сунуштар:

- орто мектептердеги кыргыз тили сабактарында көркөм тексттердин жардамы менен кеп маданиятын окутуу учурунда кептин маданиятын калыптандырууга жана өнүктүрүүгө өзгөчө көңүл коюу керек;

- кыргыз мектептериндеги ортоңку класстарда кеп маданиятын окутуунун мазмуну лексикалык, грамматикалык жана коммуникативдүү компетенцияларга басым коюлушу керек, алар жакшы натыйжаларды берет;

- биз, окуучулардагы кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүүнүн мүмкүн болгон жолу деп аларды кеп маданиятына көркөм тексттердин жардамы менен окутуу саналаарын моюнга алуу зарыл деп эсептейбиз.

- 5-класстын окуучуларынын кеп маданиятын өнүктүрүүдө, ар бир сабактын негизги компоненти болуп төмөнкүлөр турушу керек: адабий тексттер; докладдарды, эсселерди, очерктерди, макалаларды, рефераттарды жазуу; текст менен иштөө; көнүгүүлөр системасы жана атайын тапшырмаларды аткаруу.

- 5-класстын окуучуларынын кеп маданиятына окутуу учурунда, аларды адабий тилдин ченемдерине жана алардын ыкмаларын туура пайдаланууга үйрөтүү керек.

- темаларды өтүү учурунда тарбиялык мааниси бар көркөм тексттерди колдонуу; кеп маданиятын өнүктүрүүгө бир сааттан көп убакытты бөлүү.

Изилдөөнүн негизги жыйынтыктары төмөнкү эмгектерде чагылдырылды:

1. **Абдраимов К.А.** Текст менен иштөөдө окуучуларды кеп маданиятына үйрөтүүнүн жолдору [Текст] / К. А. Абдраимов // “Социальные и гуманитарные науки” журналы. – 2006. – №1. – 180-182-бб.
2. **Абдраимов К.А.** Окуучуларды көркөм текст аркылуу кеп маданиятына үйрөтүү [Текст] / К. А. Абдраимов // БГУнун жарчысы. – 2006. – №2(6). – 154-157-бб.
3. **Абдраимов К.А.** Мамлекеттик тилди өнүктүрүүдө кеп маданиятынын ролу [Текст] / К. А. Абдраимов // КТМУ. Усулдук колдонмо. – 2006. – 273-277-бб.
4. **Абдраимов К.А.** Кептин ишкердүүлүгү – окуучуларды кеп маданиятына үйрөтүүнүн негизги өбөлгөсү [Текст] / К. А. Абдраимов // Түрк элдеринин тили жана адабияты илимий макалалар жыйнагы. 3-чык. – 2006. – 169-173-бб.
5. **Абдраимов К.А.** 5-класстын кыргыз тили окуу китебинде кеп маданияты маселелеринин берилиши [Текст] / К. А. Абдраимов // Кыргыз тили жана адабияты. – 2007. – 118-123-бб.
6. **Абдраимов К.А.** Кеп маданиятына үйрөтүүнүн психологиялык өбөлгөлөрү [Текст] / К. А. Абдраимов // БГУнун жарчысы. – 2008. – №4 (13). – 188-191-бб.
7. **Абдраимов К.А.** Текст менен иштөөдө, өркүндөтүүдө жана жаңы текстти түзүүгө үйрөтүүдө окуучулардын кеп маданиятын өнүктүрүү [Текст] / К. А. Абдраимов // “Кыргыз тили жана адабияты” журналы. – 2008. – 163-168-бб.
8. **Абдраимов К.А.** Кеп маданиятына үйрөтүү боюнча көнүгүүлөр системасы жана аны менен иштөөнүн ыкмалары [Текст] // К. А. Абдраимов // Кыргыз билим берүү академиясынын кабарлары. – 2011. – №2 (18). – 83-87-бб.
9. **Абдраимов К.А.** Окуучуларды кеп маданиятына үйрөтүүнүн айрым маселелери [Текст] / К.А.Абдраимов // Кыргыз билим берүү академиясынын кабарлары. – 2012. – №4 (24). – 114-117-бб.
10. **Мусаева В.И, Абдраимов.К.А.** Кеп маданиятына үйрөтүү боюнча көнүгүүлөр системасы жана аны менен иштөөнүн ыкмалары [Текст] / В.И. Мусаева, К.А. Абдраимов // И.Арабаев атындагы КМУ. Кыргыз тили жана адабияты -2012. - №1. – 84-89-бб.

11. **Абдраимов.К.А.** Кеп маданиятына үйрөтүү боюнча көнүгүүлөр системасы жана аны менен иштөөнүн ыкмалары [Текст] / К.А. Абдраимов // И.Арабаев атындагы КМУнун жарчысы. -2013. – 40-43-бб.
12. **Абдраимов К.А.**Кеп маданиятынын табияты, ага коюлуучу дидактикалык талаптар [Текст] / К. А. Абдраимов // Наука и новые технологии. – 2013. –№1. – 272-275-бб.
13. **Абдраимов К.А.** Кептин тазалыгын сактоо аркылуу окуучуларды кеп маданиятына үйрөтүү [Текст] / К. А. Абдраимов // Ж.Баласагын атындагы КУУнун жарчысы. – 2013. – 118-122-бб.
14. **Абдраимов К.А.** Өспүрүмдөрдү тарбиялоодо кеп маданиятынын ролу [Текст] / К. А. Абдраимов // Ж.Баласагын атындагы КУУнун жарчысы. – 2014. – 67-72-бб.
15. **Абдраимов К.А.** Кеп маданиятынын табияты, мүнөздөмөсү, ага үйрөтүүнүн илимий-методикалык шарттары [Текст] / К. А. Абдраимов // И.Арабаев атындагы КМУнун жарчысы. – 2014. - №15. – 16-21-бб.
16. **Абдраимов К.А.** Көркөм текстти өркүндөтүү аркылуу кеп маданиятын ишке ашыруунун жолдору [Текст] / К. А. Абдраимов // Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институту. “Юнусалиев окуулары-2015”. – 2015. – 423-428-бб.
17. **Абдраимов К.А.** Көркөм текст менен кеп маданиятына үйрөтүү боюнча көнүгүүлөр системасы жана аны менен иштөөнүн ыкмалары [Текст] / К. А. Абдраимов // Ж.Баласагын атындагы КУУнун жарчысы. – 2015. – 146-150-бб.
18. **Абдраимов К.А.** Психологические предпосылки обучения культуре речи [Текст] / К. А. Абдраимов // Наука, техника и образование. Москва. - №2(20). – 2016. – 171-175-стр.
19. **Дыйканбаева Г.К., Абдраимов К.А.** Сохранение чистоты языка при обучении учащихся культуре речи [Текст] / К. А. Абдраимов // Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe (East European Scientific journal). Warszawa, Polska/ - #6, 2016czesc 1 – 148-стр.
20. **Абдраимов К.А.** Сохранение чистоты языка при обучении учащихся культуре речи [Текст] / К. А. Абдраимов // Ученые записки. Худжанд. - №4(53). – 2017. – 294-299 – стр.
21. **Абдраимов К.А.** Кеп маданияты боюнча көнүгүүлөр менен иштөөнүн ыкмалары [Текст] / К. А. Абдраимов // КРУИАнын кабарлары. – 2018. №3 – 139 – 144-бб.

Абдраимов Каныбек Акиновичтин “5-класста кыргыз тилин окутууда көркөм текст аркылуу окуучуларды кеп маданиятына үйрөтүү” аттуу темада 13.00.02 – окутуунун жана тарбиялоонун теориясы менен методикасы (кыргыз тили) адистиги боюнча педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык изилдөөсүнүн

РЕЗЮМЕСИ

Түйүндүү сөздөр: кыргыз тили, окутуу, көркөм текст, кеп маданияты, коммуникативдик сапаттар, кептин тазалыгы, тууралыгы, орундуулугу, көркөмдүгү, байлыгы, метод, мазмун, максат, кеп, көнүгүүлөр системасы.

Изилдөөнүн объектиси: орто мектептерде кыргыз тилин окутуу процесси.

Изилдөөнүн предмети: Кыргыз мектептин 5-класстарында кыргыз тили сабактарында көркөм текстти аркылуу окуучулардын кеп маданиятынын компетенттүүлүгүн калыптандыруу.

Изилдөөнүн максаты: орто мектептердин 5-класстарында кыргыз тилин окутууда окуучуларды текст менен иштөө аркылуу кеп маданиятына үйрөтүүнүн илимий-методикалык жол-жоболорун иштеп чыгуу жана аны экспериментте сыноо аркылуу практикага сунуштоо.

Изилдөөнүн методдору: темага байланыштуу лингвистикалык, педагогикалык, методикалык жана психологиялык адабияттарды салыштырып талдоо, окуп үйрөнүү, аңгемелешүү, байкоо жүргүзүү, иликтөө, талдоо, алдыңкы тажрыйбаларды үйрөнүү, илимий-методикалык жактан жалпылоо.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы:

– кеп маданиятына үйрөтүүнүн лингвистикалык негиздеринин, окуучулардын кеп ишмердүүлүгүнүн – кеп маданиятына үйрөтүүнүн негизги өбөлгөлөрү катары иликтенишинде;

– кеп маданиятынын табияты, ага коюлуучу дидактикалык талаптардын аныкталышында;

– көркөм текст менен иштөөдө окуучулардын кеп маданиятын өнүктүрүү жолдорунун, ага ылайык көнүгүүлөр системасынын иштелип чыгышында.

Изилдөөнүн милдеттери:

- изилдөө ишибиздин темасына ылайык теориялык-методикалык, усулдук адабияттарды жана окуу китептерди талдап, илимий-методикалык жактан жалпылоо;

- кыргыз мектептеринин 5-класстарында окуучуларды кыргыз тили сабактарында кеп маданиятына үйрөтүүнүн лингвистикалык жана психологиялык негиздерин аныктоо;

- текст менен иштөөдө, текстти өркүндөтүүдө жана жаңы тексти түзүүгө үйрөтүүдө окуучулардын кеп маданиятын өнүктүрүү жолдорун, ага ылайык көнүгүүлөр системасын иштеп чыгуу жана аларды практикага сунуштоо;

- тыянак-сунуштардын, жоболордун тууралыгын текшерүү максатында педагогикалык эксперимент уюштуруу.

РЕЗЮМЕ

диссертационного исследования **Абдраимова Каныбека Акиновича** на тему: “Обучение культуры речи учеников через художественный текст на уроках кыргызского языка в 5 классе” на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.02 – теория и методика обучения и воспитания (кыргызский язык)

Ключевые слова: кыргызский язык, обучение, художественный текст, культура речи, коммуникативные качества, чистота, правильность, уместность, выразительность, богатство речи, метод, содержание, цели, речь, система упражнений.

Объект исследования: процесс обучения кыргызскому языку в средней школе.

Цели исследования: разработать научно-методических путей при обучении культуры речи учеников через художественный текст на уроках кыргызского языка в 5 классах средних школ и рекомендовать их к экспериментальным испытаниям в практике.

Методы исследования: сравнительный анализ лингвистической, педагогической, методической и психологической литературы, связанные с темой; изучение, беседа, наблюдение, анализ, разбор, изучение передового опыта, научно-методическое обобщение.

Научная новизна диссертации:

– в исследовании лингвистических и психологических основ обучения культуры речи, речевой деятельности учеников – как основные предпосылки обучения культуры речи;

– природа культуры речи, в определении поставленных к ней дидактических требований;

– в разработке путей развития культуры речи учеников, соответствующих к ним систем упражнений при работе с текстом, совершенствовании текста и обучении составления нового текста.

Практическая значимость исследования: в дальнейшем повышении качества процесса обучения через разработанные пути развития культуры речи учеников, соответствующие к ним системы упражнений при работе с текстом, совершенствовании текста и обучении составления нового текста, а также в ВУЗах при подготовке учителей кыргызского языка, усовершенствовании теоретико-методических знаний учителей школ, использовании при составлении заново усовершенствованных учебников по кыргызскому языку и написании методических пособий для учителей.

SUMMARY

of a thesis of a candidate of pedagogic science **Abdraimov Kanybek Akinovich** on theme: “Teaching culture speech of pupils through literary text at Kyrgyz lessons in 5th form” on specialty 13.00.02 – theory and methods of teaching and education (the Kyrgyz language)

Key words: the Kyrgyz language, teaching, literary text, culture speech, communicative features, purity, accuracy, appropriateness, expressiveness, wealth of speech, method, meaning, purposes, speech, system of exercises.

Object of the research: Teaching process of the Kyrgyz language at school.

Aim of the research: to work out scientific-methodical ways on teaching culture speech of pupils through literary text at Kyrgyz lessons in 5th form and recommend them to experimental experience at practice.

Method of research: comparative analysis to linguistic, pedagogic, methodical, and psychological literatures connected with theme; learning, conversation, observation, analysis, investigation, learning leading experience, scientific-methodical generalization.

Scientific novelty of the research:

- In investigation linguistic and psychological basis of teaching culture speech, speech activities of pupils as basic premises of teaching culture speech;
- Nature of culture speech in determination delivered to it didactic demands;
- In working out ways of development culture speech of pupils suitable to them exercise system on working with a text, improvement of text and teaching making up a new text.

Practical significance of the research: in further increasing quality of teaching process through worked out ways of development culture speech of pupils suitable to them exercise system on working with a text, improvement of text and teaching making up a new text, also at universities on preparing teachers of Kyrgyz, improvement of theoretic-methodic knowledge of school teachers, using on making again improved books in Kyrgyz and writing methodical textbook for teachers.